SCURTA DOMNIE A UNEI REFORME ORTOGRAFICE

Ioana COSTA
Universitatea din Bucureşti

Abstract: Adopting a writing system conceived for a different phonetic inventory is always generating inadequacy. The corrections – either necessary or appropriate – are rare, mostly if the linguistic norm is soundly established. Emperor Claudius tried to improve the Latin writing system by introducing some graphic signs: Quintilian considered them *nec inutiliter* (1.7.26). Nonetheless, due to the course of history, this orthographic reform did not outlive the emperor.

Keywords: Claudius, orthography, reform, letters, Quintilian
Cuvinte-cheie: Claudius, ortografie, reformă, Quintilianus

Penultimul dintre Iulio-Claudieni, Claudiu, a fost flancat de Caligula şi Nero, personaje ale căror nume s-au păstrat în memoria colectivă ca echivalente ale dereglărilor psihice şi ale grandomaniei. Nu a scăpat nici el de oprobriu. Dispreţul milenar care l-a copleşit se vede întreg în umorul gros al satirei menipee atribuite lui Seneca, *Apocolocyntosis*. Exilat de Claudiu în Corsica, Seneca îşi petrecuse acolo opt ani din viaţă încercând, pe toate căile, să obţină iertarea; adus îndărăt de Agrippina (a patra şi ultima soţie a lui Claudiu) ca preceptor al fiului ei, viitorul împărat Nero, Seneca celebrează moartea celui ce îl exilase echivalându-i divinizarea oficială cu o „îndovlecire", o preschimbare în dovleac.

Claudiu este însă departe de personajul ridicol al apoteozei răsturnate din textul lui Seneca. Volumul profesorului Eugen Cizek[1] este în mod explicit (p. 40) nu o încercare de reabilitare, ci una de a-l înţelege „ca individ [...] cu o viaţă particulară complexă, paradoxală, enigmatică", „ca om politic, ca administrator performant, între limitele sistemului politic autoritar, ca şef de stat". O documentare abundentă şi, în acelaşi timp, critic selectivă, acoperă informaţiile şi comentariile ce pot fi extrase din textele anticilor şi ale modernilor, cu o bibliografie care ajunge până în vara anului 1998. Cele nouă capitole ale cărţii sunt tot atâtea faţete ale unui personaj de care ne apropiem, scuturându-ne de reziduurile dezgustului indus de *Apocolocyntosis*: controversele milenare legate de Claudiu, „Messalina, o nimfomană în fruntea imperiului", starea Principatului în momentul ascensiunii lui Claudiu la tron, condiţiile în care s-a petrecut aceasta, gestionarea imperiului şi problemele aparte implicate,

[1] Eugen CIZEK, *Claudiu*, Bucureşti, Editura Teora, 2000.

politica externă, conspiraţiile îndreptate împotriva lui şi sfârşitul. Detalierea analizei merge până la inventarierea numerică a trăsăturilor: autorul a numărat (p. 9) „76 de trăsături de caracter şi performanţe pozitive faţă de 94 de mărci negative şi 84 de trăsături neutre [...], 8 trăsături concomitent pozitive şi negative, 17 pendulând între calităţi şi fapte neutre, 27 ezitând între defecte şi prestaţii neutre". Aparţinând unei dinastii cu calităţi intelectuale incontestabile, Claudiu a fost „cel mai fecund şi probabil cel mai cultivat scriitor dintre Iulio-Claudieni" (p. 28). Vorbitor fluent de greacă, autor a cincizeci de volume (pierdute aproape în totalitate), perfect familiarizat cu epopeile homerice, din care cita cu uşurinţă, Claudiu a fost un remarcabil istoric şi filolog, construindu-şi această *persona* în anii în care, frustrat de incapacitatea (fizică, în primul rând) de a adopta un rol public, s-a retras într-o viaţă de studiu. Şchiop, bâlbâit, impulsiv, dedat plăcerilor, influenţabil, el ajunge împărat la cincizeci de ani, cu susţinerea (spontană sau premeditată) a gărzii pretoriene; a condus imperiul mai bine de treisprezece ani, cu intuiţii şi strategii care s-au dovedit benefice în timp – în primul rând, în privinţa cetăţeniei romane, care se deschide înspre provincii, dar implică şi condiţii precise (cunoaşterea limbii latine, un nivel cultural minimal, calificarea morală).

Lui Claudiu i se datorează o încercare de refomare a grafiei latine, prin introducerea a trei noi litere. Încercarea este memorabilă, prin coerenţa sa, dar nu a supravieţuit domniei împăratului-cărturar, fie din inerţia ortografică pe care o regăsim de-a lungul întregii istorii a scrisului, fie dintr-o reacţie de respingere care a afectat în bloc posteritatea acestui împărat.

Iniţiativa ortografică a lui Claudiu, atât cât ne este cunoscută, era nu doar legitimă, ci şi necesară. Preluarea unui set de grafeme de către vorbitorii unei alte limbi, cu trăsături fonetice inevitabil diferite, implică de fiecare dată o încercare de adaptare ale cărei imperfecţiuni sunt perceptibile în plan sincronic şi devin înşelătoare în plan diacronic; în varianta unui conservatorism grafic ori, dimpotrivă, a unor decizii de reformă ortografică, ajustările fixate prin convenţie se pot transforma nu doar într-o povară pe care limba normată este silită să o poarte, ci chiar (în cazul în care reforma ortografică este insuficient motivată) într-o sursă a abaterilor de la normă.

Discrepanţele care apar ori de câte ori un sistem de scriere este împrumutat sunt în mare parte mascate de convenţiile care funcţionează în interiorul fiecărei limbi: chiar dacă nu sunt anulate, ele sunt imperceptibile pentru cei care folosesc respectivele norme ortografice fără a le privi în perspectiva evoluţiei lor. De-a lungul istoriei limbilor individuale, au fost propuse relativ frecvent reforme ortografice, de detaliu sau ample; ajustările au supravieţuit însă doar în parte, fără o legătură evidentă cu caracterul lor necesar sau întemeiat.

Printre eşecurile mari ale adoptării unui sistem de scriere se poate număra aşa-numitul „linear B", folosit pentru a nota cea mai veche formă cunoscută în prezent a limbii greceşti („miceniana"). Era o scriere silabică rudimentară, care folosea câte un semn pentru fiecare dintre cele cinci vocale şi pentru toate combinaţiile posibile ale unei consoane urmate de o vocală. Această structură silabică este cu totul inadecvată limbii greceşti, care atestă frecvent grupuri consonantice, precum şi finale

de silabă consonantice. Adoptarea acestui silabar pentru notarea unei limbi cu certe trăsături indo-europene a impus aproximări şi, mai cu seamă, apariţia unor „vocale false", altfel spus utilizarea unor grafeme de tip [consoană + vocală] cu valoarea unor simple notări consonantice (fără a marca însă în vreun fel anume opoziţia [consoană + vocală falsă] faţă de [consoană + vocală reală]). Probabil în legătură directă cu această inadecvare, silabarul a fost abandonat, fără a mai lăsa vreo urmă în sistemele de scriere greceşti, aşa încât descifrarea „linearului B", la mijlocul secolului al XX-lea, s-a transformat într-un eveniment major al literaturii şi lingvisticii, datorat unei îmbinări emblematice de aptitudini în domeniul filologiei, paleografiei şi, nu în ultimul rând, al criptografiei, manifestate de Michael Ventris şi John Chadwick.

Mai puţin spectaculoasă, dar deopotrivă semnificativă, a fost soarta altor grafeme, adoptate cu un succes de durată în pofida faptului că nu erau întru totul adecvate. Alfabetele grec şi latin atestă în egală măsură ajustări, ale căror rezultate sunt surprinzătoare mai cu seamă din perspectiva comparaţiei celor două serii de litere. Există, de pildă, discrepanţe tulburătoare în utilizarea literelor *H* şi *X,* prezente în ambele alfabete, dar cu valori fonetice total diferite. Relaţia dintre cele două tipuri de scriere este evidentă, fie că o interpretăm în sensul unei descedenţe (chiar intermediate) a alfabetului latinesc din cel grecesc, fie ca moştenire comună a unui sistem de scriere (de sorginte feniciană). Litera *X* aparţine ambelor tipuri majore ale alfabetului grecesc, răsăritean şi apusean: funcţionează ca grafem a cărui valoare fonetică este dublă, corespunzând grupului consonantic rezultat din întâlnirea oricărei velare cu o siflantă, în alfabetele vestice, şi ca velară aspirată, în cele estice. Cele două valori sunt în mod evident rezultatul diferit al reutilizării unui grafem care nu aparţinea setului originar de litere împrumutat din alfabetul semitic; un indiciu vizibil al acestei cronologii este plasarea literei la finalul alfabetului, unde se află grafemele adăugate la o dată ulterioară (*vide* litera *Z* care încheie alfabetul latinesc şi *Ω* care îl încheie pe cel grecesc, ambele fiind adăugiri ulterioare). Moştenirea latinească păstrează litera cu valoarea fonetică a grupului consonantic [velară + siflantă].

Cealaltă literă cu valoare fonetică ambivalentă menţionată mai sus, *H,* cunoaşte o evoluţie şi mai spectaculoasă. Fără a fi fost inclusă în setul originar de litere preluate din alfabetul semitic, pentru că nu avea un echivalent fonetic grecesc care să îi justifice prezenţa, litera a fost ulterior folosită ca semn convenţional pentru a nota un fonem nou apărut în dialectul ionic-atic, după ce vocala lungă [ā] s-a închis treptat, ajungând să semene tot mai mult articulatoriu cu [ē], dar fără a se identifica total cu aceasta, cel puţin în etapa intermediară. Litera *H,* în utilizarea ei feniciană, reprezenta o fricativă laringală surdă, aşa cum a rămas în alfabetul latinesc şi în descendentele lui, dar a cărei prezenţă nu părea necesară în alfabetul grecesc. Chiar şi în latină, realitatea inventarului fonetic a permis refolosirea convenţională a literei, fie ca marcare a unui hiatus, fie în digrafeme rezervate seriei aspirate (*ph, th, ch*), în termenii împrumutaţi – cult, explicit – din greacă (*e.g. theatrum,* faţă de împrumutul vechi cu iniţială surdă, *teatrum*). Această evoluţie a fost posibilă în condiţiile diminuării trăsăturilor fonetice respective, după cum o indică regulile scandării latineşti, unde *H* nu marchează prezenţa unei consoane autentice, permiţând eliziunea vocalelor care o flanchează; evoluţia romanică a fonemului continuă

această tendinţă (*vide* numele literei în alfabetul limbii italiene, lipsit chiar de fonemul căruia îi corespunde formal: *acca;* este semnificativ în acest sens proverbul *non vale un'acca*, prin care se pune în valoare interpretarea *H* = „nimic", cam ca iota subscris din greaca veche, utilizat cu acelaşi sens de „nimic" în expresia românească „nicio iotă"). Această echivalenţă fonetică pare să corespundă în linii mari spiritului aspru (*spiritus asper*) din greaca veche, un semn diacritic aflat în descendenţa directă a literei *H*, reprezentând, simbolic, o jumătate (sau chiar mai puţin de o jumătate) din grafemul respectiv.

Reutilizarea grafemelor vacante pentru a reprezenta foneme specifice unui anumit inventar fonetic (cu precădere acele foneme apărute în istoria individuală a limbilor) este una dintre rezolvările posibile ale nevoii de adaptare atunci când este împrumutat un sistem de scriere. Remodelarea unui vechi grafem este o altă soluţie, iar istoria literei latineşti *G* este elocventă. Probabil datorită sistemului etrusc de scriere, care ar fi intermediat adoptarea alfabetului în spaţiul roman, în latina celor mai vechi atestări lipsea distincţia grafică între oclusive surde şi sonore, folosindu-se, în cazul velarelor, o singură literă pentru a reda [c] şi [g] (şi anume *C, K* şi *Q*, în funcţie de fonemul următor). Stadiul precedent este încă vizibil în abrevierea tradiţională a prenumelor *Gaius* prin *C.* şi *Gnaeus* prin *Cn.* (*vide* Quintilian, 1.7.28–29: *nam et „Gaius" C littera significatur [...] nec „Gnaeus" eam litteram in praenominis nota accipit qua sonat*). Mărturiile epigrafice arhaice atestă acest unic grafem pentru [c] şi [g], *e.g. VIRCO* în inscripţia cunoscută ca „vasul lui Duenos" (secolele VII–VI î.H.). Improprie inventarului fonetic latinesc, ambivalenţa a fost anulată printr-o necesară distincţie între cele două valori; personalitatea căreia i se atribuie această invenţie este Spurius Carvilius Ruga, un libert care a trăit în secolul al treilea î.H. (*fl.* 230). În şcoala lui (amintită mereu ca cea dintâi şcoală elementară particulară deschisă la Roma), cele două litere pe care le cunoaştem în prezent au fost pentru prima dată folosite constant ca echivalente ale oclusivelor velare: surdă şi, respectiv, sonoră. Litera *C,* în forma grafică uzuală acum, este în mod vădit continuatoarea literei greceşti *gamma*, după cum o indică forma sa din mărturiile epigrafice, precum şi poziţia pe care o ocupă în alfabetul latinesc, imediat după *A* şi *B*, tot aşa cum *gamma* este a treia literă a alfabetului grecesc, după *alpha* şi *beta*. Distincţia formală între *C* şi *G* este un segment de hastă, similar unui semn diacritic. Plasarea în alfabet a noii litere trebuia să respecte succesiunea anterioară a literelor, rigidizată prin valoarea numerică pe care o purtau în sistemul grecesc de notare a numeralelor: a ocupat aşadar poziţia rămasă liberă prin renunţarea, specific latină, la vechea literă *Z*; aceasta pare să fi fost îndepărtată de Appius Claudius Caecus, căruia sunetul corespunzător i-ar fi amintit de „dinţii de mort", după cum spune Martianus Capella în *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (3.261), în capitolul dedicat celei dintâi dintre artele liberale, gramatica (*grammatice*, în greacă, termen derivat din *grammata*, „litere", tot aşa cum în latină *litterae* este baza lexicală pentru *litteratura*).

În fine, pentru a încheia seria modalităţilor prin care se ameliorează un alfabet împrumutat, pe lângă redistribuire şi remodelare, există posibilitatea adăugării unor semne grafice noi, aşa cum atestă, pentru a da doar două exemple, seria „forfeda" din alfabetul ogamic (cinci grafeme care notează diftongi, rezultat al reviziei ortografice

operate de benedictinii din Irlanda) sau cele şase sau şapte (în funcţie de dialect) litere, provenite din egipteana demotică, plasate la finele alfabetului copt, a cărui origine greacă este evidentă.

Istoria îndelungată a alegerii unor litere pentru reprezentarea fonemelor specifice diverselor limbi nu este niciodată un parcurs linear. Au fost făcute (şi continuă să fie făcute) încercări de identificare a soluţiilor celor mai potrivite, iar eşecurile care ţin de sistemele de scriere trebuie să fie acceptate ca atare, cu scopul de a păstra o dezvoltare naturală – şi, implicit, simplă –, în armonie cu limba pe care o reprezintă şi cu principiile de scriere adoptate. Un exemplu elocvent este ortografia legiferată în 1993 pentru limba română, cu opţiunea suprinzătoare, contrară principiului fonetic în vigoare, de a impune două grafeme, *î* şi *â,* pentru un singur fonem, într-o distribuţie guvernată de un criteriu topic, *id est* al locului ocupat de fonemul respectiv în cuvânt.

*

Revenind la reforma alfabetului latin de la jumătatea secolului I d.H., ea a constat în introducerea aşa-numitelor „litere claudiene”: *digamma inuersum, littera H dimidia* şi *antisigma.*

Este plauzibil ca intenţia lui Claudiu de a reforma alfabetul latin să fi izvorât din emulaţia cu strămoşul său, Appius Claudius Caecus (350–271 î.H.), un personaj care, dincolo de cele două lucrări edilitare majore care i-au perpetuat numele (*Via Appia,* primul drum important al romanilor, legând Roma şi Beneventum, şi *Aqua Claudia,* primul apeduct al Romei, care ajungea la *Forum Boarium*, lângă *Porta Trigemina*), a rămas în istorie şi pentru asumarea ortografică a rotacismului şi abolirea grafemului *Z* (*vide supra*).

Cele trei semne grafice pe care le-a introdus Claudiu în anul cenzurii sale (47–48 d.H.) aveau menirea de a impune reprezentarea grafică a unor realităţi fonetice latine. *Digamma inuersum* urma să fie folosit pentru semivocala consonantică *u,* care nu dispunea de un semn distinct, fiind pur şi simplu articularea consonantică a sonantei respective: în toată istoria grafiei latine, cu această excepţie a reformei claudiene, s-a folosit o singură literă (majuscula *V,* respectiv minuscula *u*) pentru cele două realizări posibile ale sonantei, şi anume vocalică, în poziţie interconsonantică sau, la iniţială, anteconsonantic sau, final, postconsonantic, respectiv consonantică, în poziţie intervocalică sau, la iniţială, antevocalic sau, final, postvocalic. Abia în epoca medievală se va face distincţia între *U/u* vocalic şi *V/v* consonantic, aşadar prin repartizarea constantă a majusculei *U* şi minusculei *u* pentru semivocala vocală şi a majusculei *V* şi minusculei *v* pentru semivocala consoană (indicată în limbile germanice printr-o literă care dublează grafemul respectiv, *W/w,* altfel spus un „dublu v” care aminteşte – probabil involuntar – ceea ce fusese în intenţiile lui Claudiu „dublu vau”, *digamma,* în varianta *digamma inuersum*). Al doilea semn grafic, *littera H dimidia,* purtând o denumire în egală măsură descriptivă, era destinat acelui *sonus medius* despre care vorbesc gramaticienii şi care este atestat de conservarea dubletelor *optumus/optimus, pessumus/pessimus, maxumus/maximus, lubet/libet* etc., apărute ca urmare a aproximării, în ambele direcţii posibile, a unei pronunţii aflate la mijloc între [i] şi [u], pentru care latina nu deţinea un semn grafic

anume; dispariţia acestei litere poate fi explicată, dincolo de anularea reformei claudiene, prin ieşirea din uz a fonemului însuşi. În sfârşit, *antisigma* (termen descriptiv, deopotrivă) avea să înlocuiască grupul consonantic reprezentat de o labială şi o siflantă, incluzând totodată efectul asimilării unei labiale sonore: [ps]. Aspectul grafic al acestei litere este incert, în condiţiile în care nu este atestată epigrafic: este fie în mod propriu forma întoarsă în plan orizontal a literei greceşti sigma (în varianta simplificată, ca semilună), fie o îmbinare a două litere sigma aşezate în oglindă şi care se putea confunda cu *X*, grafemul cu valoarea fonetică [ps] din alfabetele greceşti occidentale.

Consecinţele reformei ortografice claudiene sunt atestate (chiar dacă nu abundent) la nivel epigrafic: se poate vorbi însă, mai degrabă, de o existenţă meteorică. Cu toate acestea, menţionarea celor trei *litterae Claudianae* în deceniile care au urmat domniei împăratului cărturar – preocupat de o ameliorare a alfabetului latin încă din timpul când era un simplu particular şi care a decis să-şi folosească autoritatea imperială (şi) în domeniul ortografiei – este un indiciu al impactului (moderat, dar real) pe care l-au avut, cel puţin în rândul oamenilor cultivaţi. Quintilian, Tacit şi Suetoniu (pentru a rămâne la trei nume de seamă) le menţionează. Cel dintâi (*Institutio oratoria* 1.7.26) aminteşte (fără a-i da şi numele) litera care avea rostul de a indica semivocala consonantică *V, id est: digamma inuersum*. Discutând chestiunile ortografiei latine, Quintilian apreciază inovaţia lui Claudiu ca *nec inutiliter*, în condiţiile în care, spune el, profesorii săi obişnuiau să scrie *seruos* şi *ceruos*, pentru a evita secvenţa *-uu-* (acceptată în vremea sa), ce putea conduce la confundarea celor două foneme şi contopirea lor: *nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ad hos usus litteram adiecerat.* Tacit (*Annales* 11.14) inserează referirea la Claudiu în seria inventatorilor de semne grafice: egiptenii, fenicienii (care i-au inspirat pe greci), Cadmus, Cecrops atenianul (sau Linus tebanul), Palamedes din Argos, Simonides; în Italia, etruscii au învăţat de la Demaratus corintianul, iar aborigenii, de la Evander arcadianul. Încheie seria acestor *litterarum inuentores* (atât de bine conectaţi între ei, încât literele latine au o formă asemănătoare cu a celor greceşti din vechime, *forma litteris Latinis quae ueterrimis Graecorum*) Claudiu, care le-a urmat pilda (*quo exemplo*) şi a adăugat trei litere (*Claudius tres litteras adiecit*); ele au fost în uz pe durata domniei lui, apoi au căzut în desuetudine, *litt.* „au ajuns literă moartă/ştearsă” (*quae usui imperitante eo, post oblitteratae*), dar continuă să existe încă în vreo inscripţie oficială de bronz plasată în foruri şi temple (*aspiciuntur etiam nunc in aere publico [...] per fora ac templa fixo*). Ultimul dintre autorii ulteriori amintiţi aici, Suetoniu, nu poate să nu vorbească despre cele trei litere pe care Claudiu le alcătuise (*commentus*) şi le adăugase alfabetului, ca unele foarte necesare: *quasi maxime necessarias addidit*. Suetoniu aşază invenţia lui Claudiu într-o istorie a cărturarului ca persoană particulară, ca principe şi, în sfârşit, ca posteritate: *de quarum ratione cum priuatus adhuc uolumen edidisset, mox princeps non difficulter optinuit ut in usu quoque promiscuo essent; exstat talis scriptura in plerisque libris ac diurnis titulisque operum.* Această ultimă observaţie, databilă (cu aproximările de cuviinţă) la vreo şapte decenii de la moartea lui Claudiu, indică o vagă longevitate, cvasi-umană, a reformei claudiene, care ar fi meritat să fie

acceptată, tot aşa cum şi personajul însuşi merita să-şi piardă aureola caricaturală pe care i-a pus-o Seneca: anume pentru „îndovlecitul" Claudiu a fost născocită o pedeapsă nouă, o trudă fără rost (*laborem irritum*), care nu duce la niciun folos (*nihil proficere*).

Pe blazonul lui cultural ar fi trebuit să stea *litterae Claudianae,* deloc fără rost şi fără folos, nu infamele zaruri senecane, care îi scapă mereu din cornetul găurit (*pertuso fritillo […] fugientes semper tesseras*). Nu putem găsi un comentariu mai adecvat decât cuvintele cu care se încheie cartea despre Claudiu a profesorului Eugen Cizek: „Ciudate sunt căile întortocheate ale istoriei" (p. 264).

BIBLIOGRAFIE

Surse primare

MARCUS FABIUS QUINTILIANUS, *Institutionis oratoriae libri XII*, ed. L. Radermacher, V. Buchheit, Leipzig, Teubner, 1971.

LUCIUS ANNAEUS SENECA, *Apokolokyntosis del Divo Claudio*, ed. trad. Augusto Rostagni, Torino, Chiantore, 1944.

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS, *Annales*, ed. Carolus Halm, Georgius Andresen, Leipzig, Teubner, 1913.

GAIUS SUETONIUS TRANQUILLUS, *Claudius*, ed. trad. Alessandro Vigevani, Milano, Longanesi, 1971.

Exegeză

CADORNA, Giorgio Raimondo, *Storia universale della scrittura*, Milano, Mondadori, 1986.

CIZEK, Eugen, *Claudiu*, Bucureşti, Editura Teora, 2000.

COSTA, Ioana, *Papirus, pergament, hârtie. Începuturile cărţii*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2011.

JEAN, Georges, *La scrittura, memoria degli uomini*, Trieste, Electa/Gallimard, 1992 (*L'écriture, mémoire des hommes*, Paris, Gallimard, 1986).

LOMBARD, Alf, „Despre folosirea literelor â şi î", în *Limba română*, 10, 1992, pp. 531–542.

SIHLER, Andrew L., *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, New York/Oxford, Oxford University Press, 1995.